

اسناد خاندان خلعتبری (شهسوار «تنکابن» - ایران)

■ سمیرا رستمی^۱

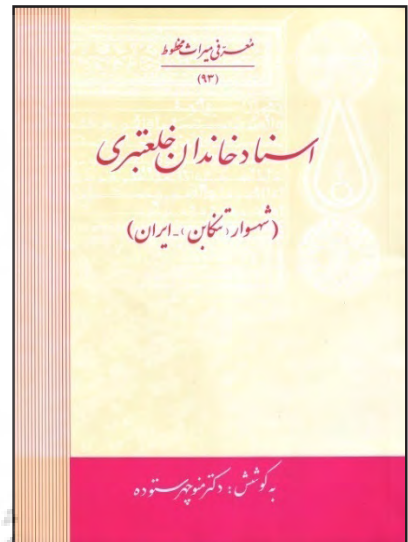
عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قسا

اتفاق افتاده است. لذا، برای یک تاریخ‌نگار آنچه حائز اهمیت است اسناد و مدارک و اصالت و صحت آنها است، که با استناد و تکیه بر آنها می‌تواند واقعیات را آنگونه که بوده است، منعکس کند. به‌طور کلی، برای اسناد و مدارک دو نوع ارزش متصور است: یکی در زمان نگارش اسناد که همان اهمیت اداری و کاربردی آن است، و دیگری در دوران و قرون پس از آن، که اهمیت تحقیقی و تاریخی است؛ آنچه در حوزه تاریخ و تاریخ‌نگاری مد نظر است، همین اهمیت تحقیقی و تاریخی اسناد است که با عنوان اسناد تاریخی مورد توجه قرار می‌گیرند.

تاریخ‌نویسان در حوزه پژوهش اسنادی، برای استحکام بیشتر پژوهش‌های خود به بررسی، بازخوانی و بازنویسی و تجزیه و تحلیل اسناد می‌پردازند. در پژوهش اسنادی محققان سه مرحله ۱- نسخه‌شناسی ۲- ترکیبات سند و ۳- سندخوانی را مد نظر قرار می‌دهند.

نسخه‌شناسی شامل شناخت کاغذ، خط، مرکب، تذهیب، قطع، نشانه‌های ویژه (طغرا، توشیح و...)، حواشی، ظهرونیسی، کاتب و موارد مشابه آن است. در این زمینه، شناخت اسناد مشابه نسخه خطی است، اما در مقام مقایسه اصالت اسناد به مراتب مهم‌تر از نسخ خطی است، زیرا اسناد ارزشمند معمولاً تنها نسخه اصلی است، در حالی که، نسخه خطی چه بسا نسخه بدل باشد. در ترکیبات سند محقق معمولاً به دو جزء متن و اضافات توجه می‌کند. متن سند شامل مضمون و موضوعی است که سند درباره آن نوشته شده است و معمولاً شامل مطلع سند، شرح موضوع و خاتمه است. البته، سندهایی نیز یافت می‌شوند که بدون مقدمه و خاتمه و یا یکی از آن دو باشند. اضافات سند شامل تحمیدیه، مهر، توقیع، طغرا، توشیح و تاریخ است. مرحله سوم، سندخوانی، یکی از مشکل‌ترین بخش‌های کار است. خواندن خطوط قدیمی با نثرهای مربوط به دوران مختلف که گاهی به‌صورت ناخوانا نوشته شده و حوادث روزگار نیز بر ناخوانایی آن افزوده است، کار بسیار پرزحمتی است. برای این کار، داشتن دانش ادبی و تاریخی و تمرین و ممارست طولانی لازم است. بررسی و پژوهش درباره سندخوانی خود دارای چهار مرحله اساسی است، که شامل: خواندن سند، بازنویسی سند،

■ ستوده، منوچهر. اسناد خاندان خلعتبری (شهسوار، تنکابن، - ایران). قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۸. ۱۸۸ص. شابک ۶-۱۲۵-۹۸۸-۹۶۴-۹۷۸.

مقدمه

امروزه اهمیت تاریخ و تاریخ‌نگاری بر هیچکس پوشیده نیست، و کمتر حوزه‌ای را می‌توان سراغ گرفت که به اندازه تاریخ، دستخوش تحریف و کم‌سلیقگی شده باشد. از عمده‌ترین دلایل این تحریف‌ها، جهت‌گیری‌های فکری برخی تاریخ‌نگاران و حکومت‌های وقت و همچنین کمبود و یا عدم اصالت اسناد و مدارکی بوده است که در دسترس تاریخ‌نگاران قرار داشته است.

یکی از گرایش‌های تاریخ‌نگاری، نگارش تاریخ‌های محلی است. تاریخ‌های محلی از آنجا که به بررسی شخصیت‌ها و تشکیلات اداری، اجتماعی و حکومتی دولت‌های محلی می‌پردازند و غالباً اوضاع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی یک منطقه را با جزئیات به تصویر می‌کشند، از اهمیت زیادی برخوردارند. این تاریخ‌ها با همه اهمیتی که دارند، زمانی برای پژوهش‌گران و نویسندگان دارای اعتبار و ارزش خواهند بود که برآمده از واقعیاتی باشند که

تاریخ‌نویسان در حوزه پژوهش اسنادی، برای استحکام بیشتر پژوهش‌های خود به بررسی، بازخوانی و بازنویسی و تجزیه و تحلیل اسناد می‌پردازند

خاندان خلعتبری از جمله خاندان‌های با نفوذ و تأثیرگذار در مازندران به‌شمار می‌رود، که در طول تاریخ و به‌ویژه در اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ قمری در این منطقه بسیار تأثیرگذار بوده است

دیگر در انزوا به سر برده است. اما با این وجود در ساختن تاریخ صفحات شمالی کشور نقش داشته است. از نظر زمانی تأثیرگذاری این خاندان در تاریخ ایران از سلسله زندیه تا عصر پهلوی را شامل می‌شود.» (مقدمه)

درباره نویسنده

استاد دکتر منوچهر ستوده چهره نام‌آشنای ادبیات، تاریخ، تاریخ‌نگاری و حوزه اسناد و پژوهش اسنادی، در ۲۸ تیرماه ۱۲۹۲ در تهران متولد شد. در سال ۱۳۲۴ مدرک دکتری خود را در رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه تهران اخذ کرد. تلاش‌های استاد ستوده در حوزه فرهنگ‌نویسی محلی، تاریخ‌نگاری و اسناد ستودنی است. آثار زیر از جمله آثار منتشر شده ایشان است: فرهنگ گیلکی، فرهنگ بهدینان، فرهنگ سمنانی، فرهنگ کرمانی، تصحیح و تحشیه «حدودالعالم، من المشرق الی المغرب»، تصحیح و تحشیه مهمان خانه بخارا، تصحیح و تحشیه جغرافیای اصفهان، تصحیح و تحشیه تاریخ عراق، قلاع اسماعیلیه، تاریخ گیلان و دیلمستان، از آستارا تا آستارآباد (در ۱۰ جلد)، جغرافیای تاریخی شمیران (دو جلد)، آثار تاریخی ورارود و خوارزم، ظفرنامه خسروی (شرح حکمرانی سیدامیر نصرالله بهادر سلطان بن حیدر (۱۲۷۷ - ۱۲۴۲ ه.ق) در بخارا و سمرقند)، مجمل شوند (شرح وقایع و گزارش‌های تاریخی منطقه رودبار و الموت، نواحی اطراف آن و قزوین در سال‌های ۱۲۷۱ - ۱۲۷۶ ه.ق)، اسناد پادریان کرملی (بازمانده از عصر شاه عباس صفوی)، تصحیح کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، کتاب‌های حرم مطهر حضرت معصومه و حظیره‌های اطراف آن، اسناد خاندان خلعتبری و

معرفی سند و توضیحات و حواشی است. در معرفی سند موارد زیر مورد توجه قرار می‌گیرد: الف- تعیین مرجع سند، که عبارت است از شخص یا مؤسسه‌ای که سند متعلق به آن است و یا در آنجا نگهداری می‌شود؛ ب- مشخصات ظاهری سند شامل اندازه، نوع و شکل کاغذ، نوع خط، رنگ و...؛ ج- موضوع، که مشخص می‌کند سند مربوط به چیست؛ و د- تاریخ نگارش سند که در روشن کردن حقایق نقش بسیار دارد.

ارائه توضیحات و حواشی، یکی از مراحل سندخوانی است که کار پژوهشگر را قدری دشوار می‌کند. چنانچه محقق تنها به آنچه در سند است اکتفا کند، گاه ابهام‌هایی را ایجاد می‌کند. اما توضیحات اضافی او می‌تواند بسیاری از مسائل و مشکلات را حل کند، که نقش پژوهشگر در حوزه اسناد به‌ویژه در اینجا ظاهر می‌شود (فدایی عراقی، ۱۳۸۸). در اثر حاضر «اسناد خاندان خلعتبری»، علی‌رغم تمام مشکلاتی که در پیش‌رو بوده است، استاد منوچهر ستوده به‌خوبی از عهده این مهم برآمده است.

یکی از مناطقی که در ایران در حوزه تاریخ‌های محلی حایز اهمیت است، منطقه گیلان و مازندران است. گیلان و مازندران به دلیل قدرت حکومت‌های محلی، اغلب در دست خاندان‌های مستقر در این نواحی بوده و همواره مورد توجه مورخین قرار گرفته است. خاندان خلعتبری از جمله خاندان‌های با نفوذ و تأثیرگذار در مازندران به‌شمار می‌روند، که در طول تاریخ و به‌ویژه در اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ قمری در این منطقه بسیار تأثیرگذار بوده‌اند. «این خاندان از جمله خاندان‌های گسترده با تاریخ پر فراز و نشیب است، که بخشی از تاریخ کشورمان و قطعه اصلی تاریخ استان مازندران و گیلان به حساب می‌آید، زمانی در اوج قدرت و زمانی

سابقه تلاش‌های دکتر ستوده در حوزه اسناد به دهه ۵۰ برمی‌گردد، که به عنوان نمونه می‌توان به طرحی اشاره کرد که با هدف جمع‌آوری اسناد از سراسر کشور توسط سازمان اسناد ملی و با همکاری سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در اواخر دهه ۵۰ به انجام رسید. در آن طرح، رضا ثقفی معاون وقت سازمان اسناد ملی و ایرج افشار ریاست وقت کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، با استاد ستوده تیمی را تشکیل دادند که هدف آن گردآوری اسناد مناطق گرگان، استرآباد، شاهرود، دامغان، و سمنان بود (افشار، ۱۳۶۰، ص ۵۸۴). پس از آن نیز استاد ستوده در این راه تلاش‌های زیادی کرد، که اثر حاضر یکی از تازه‌ترین کارهای ارزنده‌اشان است.

درباره ناشر اثر

کتاب حاضر نود و سومین کتاب از سری کتاب‌های منتشر شده تحت طرح «معرفی میراث مخطوط» است، که به همت مجمع ذخایر اسلامی در قم منتشر شده است. مجمع ذخایر اسلامی از سال ۱۳۵۵ با همت محقق علامه سید احمد حسینی اشکوری، با هدف سامان‌دهی امر تحقیق و ترجمه متون اصیل اسلامی کار خود را آغاز کرد. فعالیت‌های این مرکز از سال ۱۳۷۶ با مدیریت سید صادق حسینی اشکوری با تمرکز بر روی احیاء فرهنگ کهن در قالب نسخ خطی، اسناد، کتاب‌های چاپ سنگی و سنگ نوشته‌های ممالک اسلامی به اوج خود رسید.

این مؤسسه در سال‌های ۸۱، ۸۳ و ۸۵ شمسی (۲۰۰۲، ۲۰۰۴ و ۲۰۰۶ م) لوح تقدیر سمینار بزرگداشت حامیان نسخ خطی را که از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران برگزار شد، دریافت کرد. طرح معرفی میراث مخطوط در کنار دیگر فعالیت‌ها، سبب شد مجمع ذخائر اسلامی در سال ۲۰۰۶ میلادی نامزد جایزه جهانی یونسکو گردد.

درباره کتاب

کتاب حاضر با نام «اسناد خاندان خلعتبری»، حاصل همت و تلاش دکتر منوچهر ستوده است. در دیباچه کتاب، نویسنده اظهار می‌دارد که این اسناد توسط رحمان قلی خان خلعتبری، با هدف چاپ آنها به او سپرده شده است. پس از دیباچه، مجتبی رضوانی ضمن مقدمه‌ای کوتاه درباره کتاب و اهمیت کار دکتر ستوده، به معرفی خاندان خلعتبری می‌پردازد. در پایان کتاب فهرست اعلام آمده که توسط محسن فیض‌پور قمی تهیه شده است.

کتاب، مجموعه‌ای متشکل از ۱۱۲ سند با عناوین فرمان، تعهدنامه، اجاره‌نامه، مصالحه‌نامه، اعدانامه، میایعه‌نامه و... است، که تاریخ قدیمی‌ترین سند آن (به استثناء سند شماره ۹۲ که تاریخ آن صحیح نیست) سال ۱۲۱۳ قمری (سند شماره ۲۹) است، که یک میایعه‌نامه است و جدیدترین سند مربوط به سال ۱۳۲۱ و نامه‌ای درباره املاک و مراتع بالا رودبار الموت است. بنابراین، دوره زمانی اسناد منتشر شده در این اثر ۱۰۸ سال است. همچنین، نُه

سند فاقد تاریخ نیز در این کتاب موجود است. با نگاهی به ترکیب محتوایی اسناد معرفی شده در این کتاب، مشاهده می‌شود که بیش از ۵۰٪ از اسناد (۵۷ سند) مربوط به مصالحه‌نامه‌های این خاندان است، که بیشترین فراوانی را در بین اسناد دارد. از نظر طول سند، به استثناء سند شماره ۱۲ که در پنج برگ ارائه شده است، بقیه اسناد یک برگ است. با نگاهی به اسناد منتشر شده در این اثر، ملاحظه می‌شود که موضوع غالب اسناد این اثر داد و ستد و امور مشابه است. به همین دلیل، مصالحه‌نامه‌ها و میایعه‌نامه، اجاره‌نامه و مانند آن بیشتر اثر را تحت پوشش درآورده است، و نامه‌های رسمی و حکومتی مانند فرمان‌ها بسیار کم‌رنگ است (پنج فرمان). کار بزرگ دکتر ستوده در کتاب اسناد خاندان خلعتبری، همانگونه که مجتبی رضوانی در مقدمه کتاب آورده است، جمع‌آوری اسناد، ارائه توضیحات لازم برای هر سند و تلاش بسیار برای انتشار آن بوده است.

آنچه این اثر را بسیار برجسته می‌کند، این است که نویسنده محترم تنها به معرفی اسناد بسنده نکرده است، وجود نسخه عکسی از متن اسناد باعث گردیده تا خوانندگان اثر و محققین زحمت مراجعه به متن اسناد را نداشته باشند.

اثر تقریباً فاقد اشتباهات چاپی است، که دقت نظر ناشر محترم را نشان می‌دهد. تنها در معرفی سند شماره ۵۷ (صفحه ۴۱)، تاریخ صحیح ۱۳۱۸ است که عدد ۷ اشتباه چاپی است. وجود فهرست اشخاص و همچنین فهرست مکان‌ها از نقاط قوت اثر حاضر است. از دیگر امتیازات کتاب، کیفیت چاپ اسناد است.

برخی ملاحظات

۱ - عدم توضیح واژه‌های غیرفارسی و یا غیرمصطلح در زبان امروزی

در این اثر، از واژه‌های به کار رفته در متن اسناد بدون هیچگونه توضیحی در معرفی اسناد نیز استفاده شده است، که بهتر بود توضیح و یا معنای امروزی اینگونه واژه‌ها در پانویس می‌آمد؛ به عنوان نمونه، سال‌های ترکی مانند سیچقان ایل (صفحات ۳۷، ۴۱)، تنکوز ایل (صفحات ۴۴، ۴۵)، قوی ایل (صفحه ۴۹)، بارس ایل (صفحه ۲۹)، و ایت ایل (صفحات ۴۸، ۴۹) که در معرفی اسناد آمده است، از آنجا که برای خواننده فارسی زبان امروزی نامأنوس است نیاز به توضیح دارد.

۲ - عدم وضوح نظم به کار رفته در معرفی اسناد با نگاهی به عناوین انتخاب شده برای معرفی اسناد، در نظر اول هیچ نظمی مشاهده نمی‌شود، هر چند با مراجعه به متن اسناد مشاهده می‌گردد که آنها بر اساس اشتراکاتی در کنار هم قرار گرفته‌اند، اما این نظم در عناوین مشخص نیست، که بهتر بود به گونه‌ای لحاظ می‌شد.

۳ - عدم رعایت یک‌دستی در انتخاب عناوین اسناد در معرفی اسناد بهتر بود برای یک نوع سند، یک عنوان واحد انتخاب می‌شد و همه اسناد مربوطه تحت همان عنوان معرفی

آنچه این اثر را بسیار

برجسته می‌کند، این

است که نویسنده

محترم تنها به

معرفی اسناد بسنده

نکرده است، وجود

نسخه عکسی از متن

اسناد باعث گردیده

تا خوانندگان اثر

و محققین زحمت

مراجعه به متن اسناد

را نداشته باشند

می‌گردید. عناوینی که در این اثر به کار رفته، عبارتند از:

- برای مصالحه‌نامه‌ها: مصالحه نامچه (اسناد ۶، ۱۳، ۴۰، ۴۱، ۴۳)، مصالحه صحیحیه شرعیه (سند ۵۰)، سند مصالحه (سند ۸۶)، مصالحه شرعیه (سند ۹۰).

- برای اجاره‌نامه‌ها: سند قبول اجاره (اسناد ۵ و ۷)، قبول اجاره (اسناد ۳۳ و ۳۵)، قبول اجاره‌نامچه (سند ۱۱۲).

- برای مبیعه‌نامه‌ها: مبیعه‌نامچه (سند ۳۸)، مبیعه‌نامه (سند ۳۹)، سند مبیعه شرعیه (سند ۶۵)، مبیعه نامچه شرعیه (سند ۷۲).

- برای اسناد رفع اختلاف: سند رفع اختلاف (سند ۶۱)، رفع اختلاف نامچه (اسناد ۹۵ و ۳۲).

۴ - قراردادن اسناد مشابه تحت دو نام مختلف

به عنوان نمونه در معرفی دو سند شماره ۷۲ و ۷۹ این توضیحات آمده است:

سند شماره ۷۲:

مبیعه‌نامچه شرعیه، مورخ دوازدهم شهر شعبان المعظم سنه ترکیه، تنگوزئیل من شهسور سنه ۱۳۱۷:

در این سند آقا قربانعلی، خلف حسینقلی بیگ، ۳۰ جریب زمین موروثی خود را به آقای منتصرالسلطنه امیر تومان فروخته است به مبلغ ۱۰ تومان وجه فضی رایج.

سند شماره ۷۹:

مصالحه نامچه، مورخ شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۳۱۶:

در این سند آقا میرزا علی، خلف کربلایی نصرالله فیروزآبادی، مزارع و مراتع خود را به آقای علیقلی خان منتصرالسلطنه به مبلغ ۳۰ تومان وجه نقد واگذار کرده است.

هر چند مطالب ارائه شده در معرفی دو سند دارای یک مفهوم و مضمون است، اما برای سند اول عنوان مبیعه‌نامه و برای سند دوم عنوان مصالحه‌نامه به کار رفته است، که نوعی دوگانگی است.

۵ - تردید در مورد تاریخ درج شده برای سند شماره ۹۲

در معرفی سند شماره ۹۲، تاریخی که برای سند ذکر شده سال ۱۰۳۱ قمری است، که نویسنده محترم نیز با آوردن علامت سؤال این سال را با تردید آورده است، که این تردید کاملاً به‌جا است. اگر چه تاریخ ذکر شده در سند واضح نیست، اما با مقایسه این سند با اسناد دیگر و توجه به اشتراک اسامی مندرج در سند مذکور با اسناد شماره ۹۰، ۹۱ و ۹۳ و ۹۵ که تاریخ هر چهار سند، ۱۳۱۶ است، و همچنین اشتراک سند مذکور با اسناد شماره ۹۰، ۹۱ و ۹۳ در مهرهای مندرج (۵ مهر مشترک با سند شماره ۹۰، ۷ مهر مشترک با سند شماره ۹۱ و ۳ مهر مشترک با سند شماره ۹۳)، می‌توان نتیجه گرفت که تاریخ سند شماره ۹۲، سال ۱۳۱۶ و یا نزدیک به آن است.

۶ - عدم درج تاریخ سند شماره ۲۷

تاریخ این سند ظاهراً از قلم افتاده است، که با توجه به متن سند و همچنین تاریخ ذیل یکی از مهرهای آن و مقایسه با سند شماره ۳۲، تاریخ آن می‌تواند ۱۳۰۴ باشد.

۷ - در فهرست اعلام موارد زیر قابل تأمل است:

الف- وجود برخی دوگانگی‌ها:

- در ذکر نام آقا محمد خان قاجار، در صفحات ۱۷ و ۱۸، این نام به صورت آغا محمد خان و در فهرست اعلام به صورت آقا محمد خان آمده است.

- در فهرست اشخاص، برای مهدی خان خلابری، مهدی بیگ خلابری و مهدی بیگ که صورت‌های مختلف نام یک شخص است، به‌طور جداگانه به متن ارجاع داده شده است. بهتر بود یک نام انتخاب و برای دو اسم دیگر، از ارجاع «نگاه کنید به» استفاده می‌شد.

- در فهرست اعلام، برای قریه‌ها ابتدا نام قریه و سپس بعد از ویرگول واژه قریه آمده است در نتیجه، نام قریه در ردیف الفبایی قرار گرفته است؛ مانند: خانی سر، قریه؛ سرداران، قریه و... اما برای مراتع و مزارع ابتدا واژه مرتع و مزرعه آمده است، مانند: مرتع کوماز، مرتع مطرز، مرتع یال‌بندان، مزرعه عواض، مزرعه نجار و...

ب - ذکر نام برخی مکان‌ها در فهرست اشخاص و بالعکس؛ مانند: ذکر نام امامزاده صالح در فهرست اشخاص (در صورتی که در صفحه ۲۳ که به آن ارجاع داده شده است، نام مکان مورد نظر است)، و یا آوردن آل کیا، و طوایف شیرج، گلیج، خلابر، داج و... در فهرست مکان‌ها.

در پایان، لازم به ذکر است که اسناد بسیاری نزد خانواده‌های ایرانی موجود است، که دارندگان آنها اغلب به ارزش و اهمیت‌شان واقف نیستند، و همت و تلاش دلسوزانی مانند استاد منوچهر ستوده را می‌طلبند. استاد ستوده با همت و تلاش خستگی‌ناپذیر خود گویی ارزشمند برای پژوهشگران بعدی به‌شمار می‌آید.

پی‌نوشت

1- srostami52@gmail.com

مأخذ

۱- افشار، ایرج (۱۳۶۰). «اسناد تاریخی در ایران»، آینه، س ۷، ش ۸، ص ۵۷۵ - ۵۸۷.

۲- عملکرد مجمع ذخایر، قابل دسترس در: <http://zakhair.blogfa.com> (تاریخ دسترسی: ۱۰ آذر ۱۳۸۹)

۳- فدایی عراقی، غلامرضا (۱۳۸۸). «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیمی»، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

۴- مجمع ذخائر اسلامی از دیروز تا امروز با همکاری مؤسسه تاریخ علم و فرهنگ. قابل دسترس در:

http://zakhair.net/shownews.php?action=about_us (تاریخ دسترسی: ۱۰ آذر ۱۳۸۹)